

KOMPARÁCIA NÚTENÝCH PRÁC NA SLOVENSKU V ROKOCH 1941–1953

Vladimír Varinský

(Univerzita Mateja Bela v Banskej Bystrici)

Historická produkcia v bývalom Československu z obdobia pred novembrom 1989 – aj z dôvodu jej podviazanosti oficiálnou politickou ideológiou – prezentovala nútené práce na Slovensku takmer výlučne na základe ich uskutočňovania v období 1. Slovenskej republiky.¹ Istú výnimku predstavovala len práca P. Zelenáka² z konca 80. rokov, ktorá však z vyššie uvedených dôvodov bola len veľmi tendenčným pripomenutím nútených prác (pracovných útvarov) na Slovensku v roku 1948. Práce domácich historikov z tohto obdobia však spravidla rešpektovali *tabu* vo výskume nútených prác v povojnovom období. Takto vytváraný historický obraz bol značne úzky, v istom zmysle obmedzený (a to napriek hĺbke a šírke realizovaného výskumu), keďže mu chýbala kontinuita s povojnovým vývojom, čo konečne znemožňovalo adekvátne zhodnotiť aj nútené práce v období 1. Slovenskej republiky. Z tohto dôvodu bol aj zavádzajúci: vytváral totiž mylnú predstavu, že nútené práce boli len výplodom fanatickej mysle ľudákov, len akýmsi vybočením z národnej tradície a zanikli spolu s porážkou ľudákov v 2. svetovej vojne.

Prvé zmienky o nútených prácach v povojnovom období, no výlučne z obdobia komunistického režimu priniesla exilová literatúra.³ Tá však aj z dôvodu neprístupnosti archívnych prameňov čerpala poznatky takmer výlučne z dobových svedectiev a spomienok, čím vznikli len veľmi približné predstavy o rozsahu a fungovaní siete táborov nútených prác (TNP) a značne premrštené odhady počtu ich obetí.⁴ Žiaľ táto zväčša politicky motivovaná

¹ Ide najmä o práce: KAMENEC, I.: Snem Slovenskej republiky a jeho postoj k problému židovského obyvateľstva na Slovensku v roku 1938–1945. *Historický časopis*, 17, 1969, s. 329–362. Taktiež: Vznik a vývoj židovských pracovných táborov a stredísk na Slovensku v rokoch 1942–1944. In: *Nové obzory*, 8, 1966, s. 15–38. Tiež: Organizácia perzekučného systému fašistického slovenského štátu v rokoch 1939–1945. In: *Zborník M SNP*, Banská Bystrica, 7, 1982, s. 71–98. Taktiež: *Po stopách tragédie*. Bratislava 1991, s. 280. NEČAS, C.: *Nad osudom českých a slovenských Cikánů*. Brno : Univerzita J. E. Purkyně, 1981.

² ZELENÁK, P.: *Socializácia živnosti na Slovensku*. 1. vyd. Bratislava : Veda, 1987, s. 136.

³ Pozri napr. HEJL, V.: *Zpráva o organizovaném násilí*. Praha 1990, s. 313–319. Do kategórie týchto prác patrí aj *Biela kniha* od F. Ďurčanského. Aj keď informuje o existencii pracovných táborov na Slovensku už bezprostredne po vojne, považuje ich za produkt komunistickej totality a nepostihuje rozdiel v realizácii nútených prác v slovenskej a českej časti republiky. ĎURČANSKÝ, F.: *Biela kniha I–IV*. Trenčín : Vydavateľstvo Ivan Štelcer, 1991–1992, s. 572–574. ISBN 80-900537-1-8

⁴ A. Kratochvíl uvádza, že do TNP v ČSR bolo zaradených 200 tisíc osôb. KRATOCHVÍL, A.: *Žaluji 1. (Stalinská justice v Československu.)* 1. vyd. Praha 1990, s. 270.

netrpelivosť v odhaľovaní nútených prác viedla len k deformácii ich histórie, ba takpovediac jej obráteniu naruby.

Až sprístupnenie archívov po novembri 1989 a liberalizácia spoločnosti vytvorili nový priestor na výskum nútených prác, predovšetkým z hľadiska ich systémovosti a hĺbky spracovania. Prvé výsledky systematického a heuristicky podloženého výskumu priniesli českí autori,⁵ ktorí pri výskume nútených prác vychádzali predovšetkým z českého prostredia, kde prvé donucovacie zariadenia pracovného charakteru vznikli až koncom roku 1948, po prijatí „ostrého kurzu“ (9. 9. 1948) a zákona č. 247/48 o zriadení táborov nútenej práce (TNP). Slovenský podiel na realizovaní nútených prác v tomto období sa javil aj z dôvodu podstatne voľnejšej organizácie a menšieho počtu TNP len ako trpný dôsledok veľmi strohého pragocentizmu. Ďalší výskum však ukázal, že *nútenie do práce* nebolo Slovensku vnútené; naopak, organizácia nútených prác v Československu v mnohom vychádzala z niekoľkoročných slovenských skúseností.

Samozrejme, nemáme tu na mysli len obdobie Slovenského štátu, ale predovšetkým roky 1945–1948, keďže práve v tomto období vzniklo na Slovensku najviac donucovacích zariadení pracovného charakteru. Táto skutočnosť, že nútené práce odchodom 1. Slovenského štátu do histórie nezankli, ale pokračovali fakticky bez prestávky až do roku 1953, značne koriguje naše doteraz ustálené predstavy o povojnovom demokratickom intermezze, ktoré obklopovali dva totalitné režimy. Súčasne potvrdzuje, že nútené práce ako tresty bez súdu sa na Slovensku realizovali v jednej neprerušenej historickej línii, a to v troch odlišne sa uvedomujúcich režimoch, ktorú však práve preto možno rozdeliť do troch etáp. Za prvú etapu možno v širšom zmysle považovať obdobie 1. Slovenskej republiky, presnejšie však roky 1941–1944; druhú etapu časovo ohraničujeme rokmi 1945–1948 a tretiu etapu vnímame ako obdobie od jesene 1948 do mája 1953. Odhalenie nových skutočností nám umožňuje porovnať jednotlivé etapy, ukázať na ich vzájomnú prepojenosť a odlišnosť a pokúsiť sa rozšíriť naše predstavy o tom, čo stálo v pozadí ich vzniku.

Pri pozornejšom pohľade do troch etáp nútených prác nám nemôže uniknúť skutočnosť, že všetky sa realizovali v prostredí buď otvorene odmietajúcom liberálne metódy riešenia sociálnych, hospodárskych a politických otázok (napr. v I. a III. etape), alebo ich značne okliešťovalo (napr. v II. etape) a súčasne nahradzovalo či vyvažovalo oklieštený liberalizmus radikálnymi metódami. Typickou bola snaha prejsť od bezbrehých demokratických diskusií, ktoré ako sa argumentovalo, „nič neriešia a k ničomu nevedú“, k výraznejšie organizovanej či zošnurovanej spoločnosti, kde záujem jednotlivca je podriadený záujmu celku,

⁵ Prvé poznatky o TNP odzneli na konferencii v Opave v roku 1991 a boli publikované v zborníku *Tábory nucené práce a ďalší projevy mimosoudní prezekuce 1948–1954*. Sborník z konference SU ČSAV a KH FF SU. Opava 1992. Zásadný posun vo výskume problematiky však priniesla až štúdia KAPLAN, K.: *Tábory nucené práce v Československu 1948–1954*. In: *Sešity Ústavu pro soudobé dějiny ČSAV*, sv. 3, 1992, s. 77–138.

reprezentovaného štátom. Z takto chápaného vzťahu jednotlivca a spoločnosti bolo potom možné uplatňovať voči spoločensky a politicky nekonformným osobám radikálny postup, umožňujúci ich rýchle (t. j. bez riadneho súdu a opravných prostriedkov) vyradenie z verejného života. Ak v prvej a tretej etape nútených prác sa zdôvodnenie takéhoto postupu hľadalo vo vyšších princípoch vládnucej ideológie, zacielenej do budúcnosti, v druhej etape bol mimosúdny postih zväčša odôvodňovaný prílišnou komplikovanosťou a zdĺhavosťou riadneho súdneho postupu, čím sa výkon trestu príliš oddiaľuje a odstrašujúci účinok značne znižuje.⁶ To však len potvrdzuje, že i v období tzv. demokratického intermezza boli nútené práce produktom po vojne prevládajúceho myšlienkového prúdu požadujúceho reorganizovať demokraciu v socialistickom zmysle.

Ďalším spoločným znakom všetkých troch etáp nútených prác bola snaha chápať trest zaradenia rôznych sociálne a politicky nekonformných osôb na nútené práce ako ich prevýchovu prácou, pričom nemalé nádeje sa vkladali i do ekonomického prínosu takto organizovanej „prevýchovy“. Spojiť tieto dva ciele sa však v praxi ukázalo ako nadmieru zložité.

Už ľudáci rozvinutím práva na prácu o povinnosť pracovať, zriadili v rokoch 1941–1944 celkom 14 donucovacích zariadení pracovného charakteru (pozri Tab. č. 1) situovaných do oblastí s akútnym nedostatkom pracovných síl.⁷ Ak by sme vychádzali z oficiálnych štatistík, museli by sme konštatovať, že zaradenci v pracovných útvaroch (PÚ) na východnom Slovensku pri výstavbe a rekonštrukcii železnice Prešov-Strážske priniesli pre štát určitý zisk. Keď však tieto údaje skonfrontujeme so širšími nákladmi, ktoré museli štát a spoločnosť vynaložiť na zabezpečenie nútených prác, vyznejú ako údaje značne zavádzajúce. Uvedme aspoň jeden príklad. Zmyslom táborovej koncentrácie asociálnych živlov malo byť zlepšenie materiálnej situácie ich rodín. V skutočnosti sa dosiahol opačný efekt. Asociáli, ktorí síce nemali trvalý pracovný pomer, mohli sa zamestnať v sezónnych prácach a tak získaním naturálnych produktov aspoň čiastočne zlepšiť materiálne podmienky svojich rodín. V dôsledku ich núteného sústredenia v PÚ, v ktorých zárobky boli tak nízke, že po odrátaní rôznych zrážok sa zaradenci stávali dlžníkmi firiem, dostali sa ich rodiny do katastrofálnej situácie. Nevyhnutným dôsledkom bola podpora rodín zaradencov.

Ak však odmyslíme širšie náklady potrebné na zabezpečenie nútených prác, možno hovoriť o určitej ziskovosti. Tá sa však mohla dosiahnuť jedine minimalizáciou nákladov, nutných k prevádzke nútených prác. Výsledkom bolo, že nútené práce sa realizovali v katastrofálnych ubytovacích, stravovacích a zdravotných podmienkach, čím sa zamestnávateľské firmy, poverené v tejto

⁶ Slovenský národný archív (SNA), PV-PT 1945–1950, škat. 24. Návrh osnovy nariadenia SNR o zriaďovaní PT a dôvodová správa

⁷ Podrobnejšie pozri: VARINSKÝ, V.: Nútené práce za Slovenského štátu so zreteľom na ich vývoj v povojnovom období. In: *Zborník k 50. výročiu SNP*. Banská Bystrica : Fakulta humanitných vied UMB, 1994, s. 39–52.

etape prevádzkovaním PÚ, usilovali realizovať maximálny zisk.⁸ Takýto spôsob organizácie nútených prác však už neohrozoval len ich ekonomický prínos, ale aj ich očakávaný výchovný efekt. Je zrejmé, že tí, ktorí prešli ľudáckymi PÚ nestali sa „lepšími“ a už vôbec nie obdivovateľmi režimu. Aj z tohto dôvodu režim postupne upúšťal od týchto „výchovných“ metód a hľadal razantnejší spôsob prevýchovy tzv. asociálov.

Tabuľka č. 1: Prehľad pracovných útvarov na Slovensku v rokoch 1941–1944⁹

P. č.	Pracovný útvar	Vznik	Zánik	Obnovenie	Zánik
1.	Očová	26. 5. 1941	20. 11. 1941		
2.	Most na Ostrove	10. 6. 1941	10. 12. 1941		
3.	Dubnica nad Váhom	1941	15. 11. 1944		
4.	Nížny Hrabovec	?	?	1. 8. 1942	3. 10. 1942
5.	Veľké Kapušany	?	?		
6.	Lipníky (okres Prešov)	1. 7. 1941	10. 12. 1941	1. 4. 1942	1. 6. 1943
7.	Petič (okres Gíraltove)	1. 6. 1943	1944		
8.	Jarabá (okres Brezno)	3. 7. 1942	21. 11. 1942		
9.	Bystré nad Topľou	1. 7. 1942	24. 7. 1943		
10.	Hanušovce nad Topľou	1. 7. 1942	8. 11. 1942		
11.	Ptíčie	1. 7. 1942	8. 11. 1942		
12.	Ilava	1. 4. 1943	21. 12. 1943		
13.	Revúca	10. 3. 1943	10. 6. 1944		
14.	Ústie nad Oravou	1. 11. 1943 (7. 9. 1943)	18. 2. 1944	15. 5. 1944 (15. 6. 1944)	31. 12. 1944

Myšlienka prevychovať sociálne a politicky nežiadúce osoby ich pracovným nasadením na najdôležitejšie stavby v rámci rekonštrukcie vojnou zničeného hospodárstva, bola hlavným motívom pri zdôvodňovaní nútených prác i v rokoch 1945–1948. Aj v tomto prípade bol vznik celkom 18 pracovných táborov (PT)¹⁰ resp. PÚ (podľa nariadenia SNR č. 7/1948 z 23. marca 1948) výsledkom svojráznej slovenskej interpretácie všeobecnej pracovnej povinnosti zavedenej Benešovým dekrétom v roku 1945, keďže v českých krajinách bol

⁸ Otrásne svedectvá o živote vo východoslovenských táboroch poskytujú výpovede priamych účastníkov. Archív Ministerstva vnútra SR (AMV SR) v Levoči, B 10–7, i. č. 93. Pracovné tábory za tzv. slovenského štátu zriadené v Strážskom, Bystrom a Hanušovciach – svedecké výpovede.

⁹ Väčšinu údajov o vzniku pracovných útvarov za Slovenského štátu sme získali z materiálov „Zriadenie a činnosť koncentračných, zajateckých a oných táborov v době okupácie na území Slovenska“. A MV SR v Levoči, fond E – 6, i. Č. 8.

¹⁰ Presnejšie 19 PT, keďže v prameňoch sa objavuje i ojedinelá zmienka o PT v Slanici (okres Námestovo) o existencii ktorého sa nám však nepodarilo získať ďalšie dôkazy. K tomuto počtu je potrebné prirátat aj PÚ v Ilave, ktorý vznikol 8. marca 1948 (pozri Tab. č. 2).

riešený inými, zďaleka nie tak radikálnymi metódami.¹¹ Aj v tejto etape sa však realizácia dvojediného cieľa nútených prác ukázala ako nadmieru zložitá. Problémy začali vznikať v súvislosti s tým, že napriek zámerom tvorcov nariadenie SNR č. 105/1945 z 23. augusta 1945 o zriaďovaní PT, do táborov boli zaraďované prevažne rôzne asociálne osoby,¹² u ktorých hmotný záujem o prácu bol minimálny. Zväčša išlo o osoby nakazené rôznymi chorobami (vrátane pohlavných), takže ich pobyt v táboroch nebol prínosom, ale naopak, zaťažoval štátny rozpočet, keďže správa táborov v tejto etape nútených prác spadala do kompetencie štátu, konkrétne povereníctva vnútra. Tiež celková nekvalifikovanosť a nízka pracovná morálka (zvlášť občanov rómskeho pôvodu) spätne nepriaznivo vplývala na ostatných zaradencov. Hospodárske a výchovné výsledky nútených prác boli preto i v tejto etape výrazne odlišné od očakávaných. Napr. v roku 1948 tábory na Slovensku potrebovali na svoju prevádzku 854 532,- Kčs, z čoho si zarobili len 613 811,- Kčs. Čo sa prevýchovy týka, meranej pracovným nasadením, iba 45 percent zaradencov bolo považovaných za prevychovaných.¹³

Tabuľka č. 2: Prehľad pracovných táborov, pracovných útvarov a táborov nútenej práce na Slovensku v rokoch 1945–1953¹⁴

P. č.	Pracovný tábor	Vznik nar. č. 105/1945 Zb. SNR	Zánik	Pretvorený na PÚ, resp. vznik PÚ nar. č. 7/1948 Zb. SNR	Pretvorený na TNP alebo vznik TNP zák. 247/1948 Zb. NZ	Zánik
1.	Cajla, okr. Modra	?	?			
2.	Horná Štubňa, okr. Martin	15. 12. 1945	28. 2. 1947			
3.	Krupina	1. 2. 1946	30. 6. 1947			
4.	Megova dolina, obec Hrabíčov okr. Nová Baňa	7. 12. 1945	31. 10. 1946			
5.	Moravský Svätý Ján okr. Malacky	20. 12. 1945	3. 7. 1946			
6.	Nováky, okr. Prievidza ^a	1. 12. 1945	6. 3. 1948	1. 9. 1948	1949	30. 9. 1951
7.	Slanec, okr. Košice	1. 2. 1946	31. 10. 1946			

¹¹ Ustanovenie o všeobecnej pracovnej povinnosti sa konkretizovalo vznikom zvláštnych nútených pracovných oddielov, avšak výlučne z radov trestancov z väzníc krajských súdov a trestných útvarov podľa prezidentského dekrétu č. 126/1945 Zb.

¹² Podľa mesačných správ VI. odboru PV za mesiac jún až október 1948 vyplýva, že v PÚ na Slovensku mali „zaháľачi“ (asociáli) až 64 percentné zastúpenie. SNA, PV-PT, škat. 14 č. s. 13/7 až 11-XI/1-1948.

¹³ A MV SR v Levoči, E 5, č. 28, škat. 4. Štatistické spracovanie výsledkov práce TNP na Slovensku za r. 1948.

¹⁴ Údaje v tabuľke sú zostavené z viacerých archívnych dokumentov, ktoré uvádzame v texte.

P. č.	Pracovný tábor	Vznik nar. č. 105/1945 Zb. SNR	Zánik	Pretvorený na PÚ, resp. vznik PÚ nar. č. 7/1948 Zb. SNR	Pretvorený na TNP alebo vznik TNP zák. 247/1948 Zb. NZ	Zánik
8.	Svätý Jur, okr. Bratislava	15. 11. 1945	15. 8. 1947			
9.	Ústie nad Oravou	15. 11. 1945		15. 12. 1948	11. 2. 1949	30. 4. 1949
10.	Nitrianska Streda okr. Topoľčany	15. 11. 1945	14. 4. 1946			
11.	Krásna nad Hornádom ^b	15. 11. 1945	1. 2. 1946			
12.	Taláš, okr. Galanta ^c	15. 11. 1945	25. 11. 1945			
13.	Nebojsa, okr. Galanta ^d	25. 11. 1945	1. 2. 1946			
14.	Kraľovany okr. Dolný Kubín	16. 9. 1946	15. 7. 1947			
15.	Tichá dolina - Podbanské okr. L. Mikuláš	1. 5. 1946	15. 7. 1947	15. 7. 1948		21. 10. 1948
16.	Ľubochna okr. Ružomberok	11. 1946	25. 4. 1947	15. 7. 1948		20. 11. 1948
17.	Veľké Kapušany	1945	5. 1. 1946			
18.	Hronec, okr. Brezno				1. 10. 1949	15. 3. 1950
19.	Ilava			8. 3. 1948	1949	25. 6. 1950
20.	Trenčín				26. 6. 1950	31. 10. 1950
21.	Ruskov, okr. Košice				1. 10. 1951	15. 5. 1953

a ... zmiešaný tábor

b ... zmiešaný tábor pre 150 mužov a 50 žien

c ... ženský tábor pre 600 žien

d ... ženský tábor

Napriek týmto skutočnostiam, ktoré boli kompetentným orgánom v Prahe známe, myšlienka prevýchovy prácou rezonovala i pri koncipovaní zákona č. 247/48 o zriaďovaní táborov nútenej práce (TNP), teda v tretej, už celoštátne organizovanej etape nútených prác, kedy na Slovensku existovalo celkom 6 TNP. Jeho tvorcovia v Prahe, poučení slovenskými skúsenosťami, však požadovali obmedziť počet asociálov na minimum a prevažne zaradiť tzv. „bývalých ľudí“, ktorí už pre svoj pôvod boli považovaní za nepriateľov režimu. S ich masovým nasadením a urýchlenu rekvalifikáciou na robotnícke povolanie sa spájal výrazný ekonomický prínos. Zdôraznením politických a hospodárskych zámerov bol však v konečnom znení zákona oslabený výchovný charakter pobytu a posilnený represívny charakter práce ako trestu. Napriek tejto zmene v chápaní nútených prác, kompetentné orgány na Slovensku orientovali nútené práce ešte v roku 1949 v duchu slovenskej tradície. Tá spočívala v úsilí dať núteným prácam charakter výchovného pobytu. Prejavilo sa to jednak

v podstatne menšom počte TNP ako v Čechách,¹⁵ tiež v tom, že TNP neprešli pod kontrolu štátnej bezpečnosti (s výnimkou TNP v Ilave), zriadením finančne nákladnej venerickej nemocnice pre liečenie pohlavných chorôb prostitútok v TNP v Novákoch, vytvorení preškoľovacích kurzov pre zaradencov a konečne i v požiadavke oddelenia BK-8 povereníctva vnútra o premenovaní TNP na „pracovné výchovné strediská“.¹⁶ Vo vývoji nútených prác na Slovensku však nakoniec prevládli spoločné znaky s vývojom v Čechách. Od výchovných zámerov sa postupne upúšťalo a pozornosť sa sústreďovala na tie tábory, ktoré mohli mať určitý hospodársky prínos. Celkovo však ani v tomto období nútené práce na Slovensku nepredstavovali ekonomický prínos. Napriek snahe organizovať TNP ako sebestačné hospodárske jednotky (zvlášť TNP v Novákoch) len v roku 1949, kedy nútené práce v tejto etape kulminovali, boli výdavky na ich prevádzku takmer štyrikrát vyššie ako príjmy.¹⁷

Zaujímavé je i porovnanie jednotlivých etáp nútených prác z hľadiska ich sociálneho záberu. Zmyslom táborovej koncentrácie v prvej etape nútených prác bolo využitie pracovnej sily tzv. asociálnych živlov, pod ktorými sa rozumeli osoby vyhýbajúce sa práci, neplniace povinnosti voči svojim rodinám, a ktoré boli svojim správaním na obtiaž spoločnosti, ale i osoby šíriace poplašné správy a osoby, ktoré z ideových alebo hospodárskych príčin sa dostali do konfliktu s režimom.¹⁸ Takéto široké a veľmi nepresné vymedzenie obsahu pojmu asociálny živel, umožňovalo zaraďovať do pracovných útvarov i osoby, ktoré neboli asociálmi vo vlastnom slova zmysle, ale boli miestnym úradom povereným výberom asociálov, z rôznych dôvodov nepohodlné. Treba však povedať, že medzi asociálmi zaradenými v PÚ jednoznačne prevažovali občania rómskeho pôvodu, takže riešenie otázky asociálov stále viac splývalo s riešením rómskej otázky. Uvedená skutočnosť sa v literatúre dosť často interpretuje ako perzekúcia realizovaná na rasovom základe, zrovnateľná s perzekúciou v ríši, či perzekúciou voči Židom.¹⁹ Táto interpretácia nevystihuje dostatočne presne meritum veci, keďže sa domnievame, že určujúcim kritériom vzťahu ľudáckeho režimu k Rómom, bol ich prístup k práci, resp. k trvalému pracovnému pomeru. Potvrdzujú to viaceré vyhlášky a nariadenia ukladajúce zaraďovať do

¹⁵ K 1. 1. 1950 bolo v Čechách a na Morave 23 TNP. V nasledujúcom roku (k 1. 1. 1951) sa ich počet znížil na 13 a k 31. 5. 1951 už registrovali len 7 TNP. K 1. 10. 1951 boli v Čechách a na Morave už len 4 TNP. Štátny okresný archív (ŠOA) Nitra, fond KNV-N, vnútorný odbor 1941/67, škat. 885, č. s. IV/2-216-1951/B; KAPLAN, K.: Táborové nucené práce v Československu 1948–1954, s. 89.

¹⁶ Podrobnejšie pozri: VARINSKÝ, V.: Táborové nucené práce na Slovensku. *Obzor Gemera-Malohontu*, 1993/2, s. 50–54, SNA fond PV-PT 1945–1950, škat. 104, č. s. 230/56-32-BK-49. Politické vyhodnotenie činnosti odd. BK/8 za rok 1949.

¹⁷ A MV SR v Levoči, E5, i. č. 28, škat. 4. Štatistické spracovanie výsledkov práce TNP na Slovensku za rok 1949.

¹⁸ Úradné noviny 419/1942.

¹⁹ Pozri: NEČAS, C.: *Nad osudom českých a slovenských cikánů*, s. 79; KAMENEC, I.: Organizácia perzekučného systému fašistického slovenského štátu v rokoch 1939–1945. In: *Zborník M SNP*, Banská Bystrica 1982/7, s. 84.

pracovných útvarov len Rómov mimo pracovného pomeru²⁰ a to spolu s tzv. árijskými asociálmi. Je pravdou, že režim po troch rokoch neúspešných pokusov o „prevýchovu“ nepracujúcich mužov – Rómov, nakoniec pristúpil pod vnútorným a vonkajším tlakom k plošnému sústreďovaniu celých rómskych rodín do zaisťovacieho tábora v Dubnici na Váhom. Ten však, podobne ako predtým tábor v Krupine,²¹ nemal byť prestupnou stanicou k ich vysťahovaniu, ale rómskou kolóniou fungujúcou ako samostatná jednotka.²²

Niet pochyb, že išlo o radikálny a nedemokratický prístup, ku ktorému sa konečne režim hlásil. Zarážajúca je však značná podobnosť s uplatňovaným prístupom voči asociálom v období tzv. demokratického intermezza. Nariadenie SNR č. 105/1945 o zriaďovaní pracovných táborov za asociálov už považovalo iba osoby trvalo sa vyhýbajúce práci. Keďže však túto kategóriu občanov, medzi ktorými opäť prevažovali rómski občania, bolo možné zaradiť do táborov na dobu neurčitú, na rozdiel od ostatných, u ktorých dĺžka pobytu v táboře bola limitovaná 24 mesiacmi, uplatňoval sa voči tejto kategórii občanov najtvrdší postih.²³ Rozdiel bol snáď len v tom, že povojnový režim siahol k tým prostriedkom, ktoré ľudáci aj vzhľadom na ich neefektívnosť, už v roku 1944 nahradili oveľa tvrdšími. Trvalo štyri roky, aby aj povojnový režim zistil, že táto metóda prevýchovy asociálov je neefektívna a na základe rozhodnutia poverenika vnútra D. Okáliho z 5. 3. 1949 došlo k plošnému prepúšťaniu asociálov z táborov.²⁴

Prepúšťanie asociálov v tretej etape nútených prác malo však i hlbšie príčiny. Spočívali v zmenách chápania obsahu pojmu asociál. Dočasné smernice TNP, v intenciách tzv. triedneho výkladu práva, požadovali odlišovať a prednostne zaradiť do TNP „zaháľáčov“, ktorí disponovali prostriedkami umožňujúcimi žiť na úkor slabších vrstiev obyvateľstva (napr. majiteľov väčších nájomných domov, súkromných podnikateľov, bohatých roľníkov a pod.) od zaháľáčov, ktorí sa vyhýbali práci „akosi zo zvyku“ (napr. žobráci, prostitútky a pod.).²⁵ Keďže rovnaký tzv. triedny postup sa mal uplatňovať aj pri odhaľovaní hospodárskych a politických rozvratníkov, zámerom tvorcov zákona o TNP bolo

²⁰ Ide o Ústavný zákon o štátnom občianstve (z 25. 9. 1939), ďalej branný zákon (18. 1. 1940), vládne nariadenie s mocou zákona o dočasnej úprave pracovnej povinnosti (29. 5. 1940), tiež vyhláška ministerstva vnútra (19. 9. 1942) o organizačnom poriadku pracovných útvarov a ďalšie. Všetky uvedené nariadenia uplatňovali voči Rómom dvojité prístup, pričom represívnu podobu mal len voči Rómom bez trvalého pracovného pomeru.

²¹ Už v roku 1940 sa začalo s výstavbou pracovného tábora v Krupine s kapacitou 600 ľudí, v ktorom mali byť sústredené celé rómske rodiny. Ti sa však do tábora nikdy nedostavili. A MV SR v Levoči, B 10-7, i. č. 93. Pracovné tábory za tzv. Slovenského štátu, č. s. 1620-15/2-47/12-Vb/3.

²² Pozri: NEČAS, C.: *Nad osudem českých a slovenských cikánů*, s. 133.

²³ Návrh na prepustenie zaradencov v kategórii „zaháľáč“ dával správca tábora na základe dosiahnutého stavu „prevýchovy“. Pozri: SNA, PU-PT 1945–1950, škat. 24. č. s. 800/1-1946. Vykonávacie nariadenie SP SNR k nariadeniu číslo 105/1945 Z b. n. SNR o zriadení PT.

²⁴ A MV SR v Levoči, E 5, i. č. 21, škat. 4. Pracovný tábor Nováky – prepustenie zaradencov – tzv. „asociálnych živlov“.

²⁵ ŠOA v Brezne, fond KNV, škat. 35, č. s. 246/10-13/1-1949-BK/8.

sústrediť v táboroch výlučne triednych nepriateľov, tzv. bývalých ľudí. Tento zámer sa však nepodarilo realizovať. V táboroch prevažovali robotníci, remeselníci a roľníci. Zараďovacie komisie sa všemožne usilovali vyjsť v ústrety politickým miestam a keď to nešlo reálne, tak aspoň na papieri. Podľa správ z jednotlivých krajov, malo byť za rok 1949 v táboroch na Slovensku iba 185 robotníkov, čo predstavovalo 7,4 percenta. Zo situačných správ TNP však vyplýva, že napríklad v januári 1950 bolo v táboroch na Slovensku 626 robotníkov, čo z celkového počtu 1 736 osôb v kmeňovom stave predstavovalo 36 percent a spolu s remeselníkmi (18,6 percent) a roľníkmi (7,6 percent) až 62,2 percent zaradených.²⁶

Dalším explicitne viditeľným spoločným znakom ľudáckej a povojnovej etapy nútených prác, bolo rozšírenie sociálneho záberu nútených prác i o tzv. pracovných ignorantov, t. j. o osoby, ktoré nenastúpili, resp. bezdôvodne opustili im prikázanú prácu. Rovnako ako nariadenie ľudáckej vlády z 29. 5. 1940 o dočasnej úprave pracovnej povinnosti i nariadenie SNR č. 105/45 umožňovalo zaraďovať do pracovných táborov okrem zaháľáčov i pracovných ignorantov, čím vznikol vážny precedens pre kritiku slovenských orgánov ústrednou vládou v Prahe, keďže takáto prísna sankcia v Čechách neexistovala. Napriek tejto kritike nové nariadenie SNR č. 7 z 23. 3. 1948 o zriaďovaní pracovných útvarov a jeho vykonávacie predpisy sa od stopätky líšili len v detailoch. Konečne implicitne bol tento prvok obsiahnutý aj v tretej etape, kde zákon 247/48 o zriaďovaní TNP príliš všeobecnou formuláciou osôb vyhýbajúcich sa práci, umožňoval postihovať i tzv. pracovných ignorantov.

K rozboru sociálneho záberu nútených prác treba ešte uviesť, že na rozdiel od druhej a tretej etapy nútených prác v období Slovenského štátu, sa obraz o nútených prácach či sociálnom zložení zaradencov dotváral len postupne. Nakoniec, veľmi všeobecnou interpretáciou asociálnych živlov, umožňoval zaradiť do táborov značne široký okruh občanov. V porovnaní s druhou a treťou etapou nútených prác bol však tento záber predsa len o niečo užší, keďže stopätka i zákon 247/48 umožňovali do táborov zaraďovať okrem mužov i ženy a navyše i osoby riadne odsúdené, čím sa počty zaradencov rozširovali o tzv. odsúdencov. Rozdiel medzi druhou a treťou etapou nútených prác bol v tomto smere v tom, že v druhej etape bolo zaradenie tzv. odsúdencov do PT súčasťou trestu uloženého riadnym súdom, pričom rozsudok presne vymedzoval dĺžku trestu zaradenia do PT. Naproti tomu v tretej etape sa do táborov dostali všetci odsúdenci, ktorí boli odsúdení podľa zákona na ochranu republiky (č. 231/1948), prípadne ďalších zákonov, po odpykaní trestu v riadnej trestnici. Zaradenie v tábore bolo teda v tomto prípade trestom navyše, ktorého dĺžku určovali trojčlenné anonymné krajské komisie.²⁷

²⁶ Údaje sme získali konfrontáciou správ krajských komisií za rok 1949 a situačných správ TNP za rok 1950. SNA, fond PV- sekretariát povereníka, škat. 201, č. s. 256/02-BK/8-1950.

²⁷ Predsedom trojčlenných komisií bol bezpečnostný referent KNV. Ostatní členovia a ich náhradníci museli byť robotníkmi, ktorí „súdili“ podľa „triedneho inštinktu“. SNA, fond PV- PT, škat. 24, č. s. 1629/22-17-1948-BP/10. Zákon o táboroch nucené práce – prozatímní

Z vyššie spomenutých dôvodov je vysvetliteľné, prečo v povojnovom období počty osôb zaradených v donucovacích zariadeniach pracovného charakteru stúpali. Zistiť ich presný počet a sociálne zloženie je vzhľadom na neúplnosť a celkovú neusporiadanosť archívnych materiálov takmer nemožné. Údaje ktoré uvedieme, sú teda len približné. V prvej etape sa počet osôb, ktoré prešli nútenými prácami, pohyboval v rozpätí od 3-4 tisíc.²⁸ V druhej etape sa spolu s rozšírením počtu donucovacích zariadení pracovného charakteru zvýšil i počet zaradencov a pohyboval sa v rozpätí od 4-5 tisíc.²⁹ Zväčša však išlo o osoby riadne odsúdené. Konečne v tretej etape, napriek poklesu počtu táborov, sa počty zaradencov opäť zvýšili a na Slovensku predstavovali asi 7 tisíc osôb.³⁰

Početný stav zaradencov v TNP však nezodpovedal predstavám tvorcov zákona o TNP, keďže predpokladali, že nútenými prácami prejde 150 až 200 tisíc osôb. V skutočnosti, v celoštátnom rozmere, tábormi prešlo len asi 22-23 tisíc osôb.³¹ To spolu s nevyhovujúcim sociálno-triednym zložením zaradencov bol i hlavný dôvod už od roku 1950 klesajúceho záujmu politických miest o túto formu masovej perzekúcie. V októbri 1951 existoval na Slovensku už len tábor v Ruskove pri Košiciach, ktorý zanikol 15. 5. 1953, takmer o rok skôr ako posledný tábor v Čechách.

Na záver ešte jedno zovšeobecnenie. Úzka prepojenosť jednotlivých etáp nútených prác, zhoda motívov a značná podobnosť v organizácii, ako aj v sociálnom zábere nútených prác evokuje potrebu vnímať nútenie k práci ako produkt úsilia o *socialistické* (resp. sociálne) pretváranie spoločnosti.

Najprv išlo o totalitný, ľudácky národný socializmus akcentujúci slovenské národné záujmy, hľadajúci vzor v nacizme, predovšetkým v jeho radikálnom riešení sociálnych otázok. Jeho prívrženci horlili za spoločnosť zbavenú odľudšteného kapitalizmu, ale aj odnárodného komunizmu, ktorý v súlade so značne pomýleným a v Európe prevládajúcim názorom považovali za židovskú teóriu.³² Usilovali sa teda o akúsi tretiu cestu motivovanú pápežskými encyklikami, so zachovaním súkromného vlastníctva, ale jeho podriadením spoločnosti, štátu.³³ Potom prišla povojnová, v celej Európe pociťovaná túžba po zmenách *dolava*, t. j. (povedané slovami E. Beneša) vytvorenie „...nové

pokyny ministerstva vnútra. Menovité zloženie zaraďovacích komisií pozri: VARINSKÝ, V.: *Nútené práce na Slovensku v rokoch 1941–1953*. 1. vyd., Banská Bystrica : FHV UMB, 2004, s. 37-38. ISBN 80-8055-973-2

²⁸ C. NEČAS uvádza 3 100 osôb. Podľa nám dostupných zdrojov ich bolo o niečo viac. Pozri A MV SR v Levoči, E-6, i. č. 8. Zriadenie a činnosť koncentračných, zajateckých a iných táborov v dobe okupácie na území Slovenska.

²⁹ Podľa Zoznamu osôb zaradených v PT na Slovensku (1946–1949) išlo asi o 4 250 osôb. A MV SR v Levoči, E 5, i. č. 52, škat. 5.

³⁰ Údaje sú vypočítané zo situačných správ TNP za rok 1949–1950. SNA, fond PV- sekretariát povereníkov, škat. 201, č. s. 156/02-BK/8-1950.

³¹ Pozri: KAPLAN, K.: *Tábory nucené práce v Československu 1948–1954*, s. 136.

³² Pozri: POLAKOVIČ, Š.: *Slovenský národný socializmus*. Bratislava 1941, s. 97.

³³ Tzv. sociálna funkcia súkromného vlastníctva bola včlenená do Ústavy v paragrafe 79. Pozri: POLAKOVIČ, Š.: *Slovenský národný socializmus*, s. 108.

demokracie ... reorganizované ... v socialistickém smyslu“.³⁴ Charakteristickým pre toto obdobie bol zámer (na Slovensku výraznejšie pociťovaný) prekonať bezbrehý liberalizmus Prvej Československej republiky, čo našlo svoje vyjadrenie vo vytvorení politického systému Národného frontu s mocenským monopolom šiestich politických strán. Popri záujme o vytvorenie výraznejšie organizovanej spoločnosti, v ktorej *nebudú asociálne a rôzne parazitujúce živly*, rezonovala aj myšlienka odplaty voči tým, ktorí spôsobili zánik spoločnej republiky a vytvorili 1. Slovenskú republiku. To potvrdzujú jednak prezidentské dekréty, ale aj znenia nariadení SNR č. 105/1945 (23. 8. 1945) a 33/1945 (15. 5. 1945) o potrestaní zradcov a kolaborantov a o zriadení ľudového súdництва. Išlo teda o *socializmus* v istom zmysle akcentovaný aj v západných demokraciách, s výraznejším podielom štátu na chode spoločnosti, avšak odlišný od bolševického modelu realizovaného v Rusku a u nás približne od roku 1948, keď sa začala tretia etapa „socialistického“ pretvárania spoločnosti.

Znárodňovacie dekréty z roku 1945 teda neboli československou zvláštnosťou (i keď šírka znárodnenia mala výnimočnú podobu) a vôbec neboli len dôsledkom komunistického tlaku. S ich návrhom prišiel E. Beneš na rokovanie do Moskvy už v decembri 1943, pričom komunistov zaujímali skôr zmeny v oblasti politickej organizácie spoločnosti, ako zmeny vlastníckych vzťahov. Teda nech to znie akokoľvek paradoxne, v rozpore s doteraz pertraktovanými názormi v hodnotení 1. Slovenskej republiky a povojnového vývoja, bola to svojrázna predstava o vytváraní sociálne reorganizovanej spoločnosti, ktorá spájala jednotlivé obdobia. Pritom prvé a tretie obdobie malo okrem viacerých viac-menej povrchných odlišností aj spoločné podstatné znaky. V oboch obdobiach boli špecifické slovenské či československé predstavy o vytváraní „sociálne spravodlivej“ spoločnosti v značnej miere modifikované tlakom zvonka.

Resumé

Komparácia nútených prác na Slovensku v rokoch 1941–1953

Prvé zmienky o nútených prácach v povojnovom období, no výlučne z obdobia komunistického režimu priniesla exilová literatúra. Tá však aj z dôvodu neprístupnosti archívnych prameňov čerpala poznatky takmer výlučne z dobových svedectiev a spomienok, čím vznikli len veľmi približné predstavy o rozsahu a fungovaní siete táborov nútených prác (TNP) a značne premrštené odhady počtu ich obetí. Aj táto zväčša politicky motivovaná netrpezlivosť v odhaľovaní nútených prác viedla k deformácii ich histórie, ba takpovediac jej obráteniu naruby.

Až sprístupnenie archívov po novembri 1989 a liberalizácia spoločnosti vytvorili nový priestor na výskum nútených prác, predovšetkým z hľadiska ich systémovosti a hĺbky spracovania. Prvé výsledky systematického a heuristicky podloženého výskumu priniesli českí autori, ktorí pri výskume nútených prác vychádzali predovšetkým

³⁴ Citované podľa RUPNIK, J.: *Jiná Evropa*. Praha : Prostor 1990, s. 107.

z českého prostredia, kde prvé donucovacie zariadenia pracovného charakteru vznikli až koncom roku 1948, po prijatí „ostrého kurzu“ (9. 9. 1948) a zákona č. 247/48 o zriadení táborov nútenej práce (TNP). Slovenský podiel na realizovaní nútených prác v tomto období sa javil aj z dôvodu podstatne voľnejšej organizácie a menšieho počtu TNP len ako trpný dôsledok veľmi strohého pragocentizmu. Aké však bolo prekvapenie, keď sme po sprístupnení archívov aj na Slovensku zverejnili, že *nútenie do práce* nebolo Slovensku vnútené; naopak, organizácia nútených prác v Československu v mnohom vychádzala z niekoľkoročných slovenských skúseností.

Samozrejme, nemám tu na mysli len obdobie Slovenského štátu, ale predovšetkým roky 1945–1948, keďže práve v tomto období vzniklo na Slovensku najviac donucovacích zariadení pracovného charakteru. Táto skutočnosť, že nútené práce odchodom Slovenského štátu do histórie nezaniikli, ale pokračovali fakticky bez prestávky až do roku 1953, značne koriguje naše doteraz ustálené predstavy o povojnovom demokratickom intermezze, ktoré obklopovali dva totalitné režimy. Súčasne potvrdzuje, že nútené práce ako tresty bez súdu sa na Slovensku realizovali v jednej neprerušenej historickej línii, a to v troch odlišne sa uvedomujúcich režimoch, ktorú však práve preto možno rozdeliť do troch etáp. Za prvú etapu možno v širšom zmysle považovať obdobie 1. Slovenskej republiky, presnejšie však roky 1941–1944; druhú etapu časovo ohraničujeme rokmi 1945–1948 a tretiu etapu vnímame ako obdobie od jesene 1948 do mája 1953.

Rezümé

A kényszermunkák összehasonlítása Szlovákiában 1941–1953 között

Az első említéseket a háború utáni kényszermunkákról, például kizárólag a kommunista rezsím időszakából, a száműzetés-irodalom hozta. Ez azonban az archív források elérhetlensége miatt is, csaknem kizárólag a korabeli tanúvallomásokból és emlékezésekből merített ismereteket, minél fogva csak nagyon hozzávetőleges elképzelések születtek a kényszermunka-táborok (TNP-k) hálózatának terjedelméről és működéséről, és jelentősen túlzó a becült áldozataik száma. És ez a főleg politikailag motivált türelmetlenség a munkatáborok felfedésében történetük deformációjához vezetett, sőt úgymond a visszájára fordult.

A levéltárak elérhetővé válása 1989. november után és a társadalom liberalizációja új helyzetet teremtettek a kényszermunkák kutatásában, elsősorban szisztematizáltságuk és mély feldolgozásuk szempontjából. A rendszeres és heurisztikusan megalapozott első kutatási eredményeket a cseh szerzők hozták, akik a kényszermunkák kutatása során elsősorban a cseh közegből indultak ki, ahol az első kényszermunka jellegű intézmények 1948 végéig jöttek létre a „kemény kurzus“ elfogadása (1948. 9. 9.) és a kényszermunka-táborokról (TNP) szóló 247/48. sz. törvény után. A munkatáborok megvalósításában való szlovák részesedés ebben az időszakban a TNP-k lényegesen szabadabb szervezésében és kisebb számában mutatkozott meg, csak mint a nagyon szigorú prágacentrizmus passzív következménye. Micsoda meglepetés volt, amikor a levéltárak hozzáférhetővé válása után Szlovákiában is nyilvánosságra hozták, hogy *a munkába kényszerítés* Szlovákiában nem volt kényszerített; ellenkezőleg, a kényszermunka szervezése Csehszlovákiában sok tekintetben a néhány esztendőszlovák tapasztalatból indult ki.

Természetesen nem csak a szlovák állam időszakára gondolunk, hanem főként az 1945–1948 közötti évekre, mivelhogy éppen ebben a korszakban keletkezett Szlovákiá-

ban a legtöbb munkajellegű kényszerítő intézmény. Az a tény, hogy a kényszerszermunka a szlovák állam megszűnésével történelmileg nem szűnt meg, hanem gyakorlatilag szünet nélkül folytatódott egészen 1953-ig, jelentősen korrigálja eddigi megszokott elképzeléseinket a háború utáni demokratikus intermezzóról, amelyet két totalitárius rezsím vett körül. Egyúttal igazolja, hogy a kényszerszermunkák, mint ítélet nélküli büntetések, Szlovákiában egyetlen összefüggő történelmi vonalban valósultak meg, és három eltérő öntudatú rezsímben, amelyet azonban éppen emiatt három szakaszra lehet tagolni. Az első szakasznak széles értelemben az 1. Szlovák Köztársaság időszakát lehet tartani, pontosabban azonban az 1941–1944-es éveket; a második szakaszt időben az 1945–1948-as évekre korlátozzuk, a harmadik szakaszt, mint az 1948 tavasztól 1953. májusig tartó időszakot fogjuk fel.

Summary

Comparison of forced labour in Slovakia in the years 1941–1953

The study is an attempt to compare the realization of forced labour in three regimes namely during, the 1. Slovak republic, then the so called People's democracy (1945–1948) and after the year 1948 throughout the communist totalitarian regime. The study shows common aspects of all three regimes regarding for example: the understanding of forced labour as a mean to re-educate through work but also the expectations of a sizeable economic gain from such organized forms of re-education. At the same time it presents considerable differences in these regimes mainly regarding the social impact of forced labour but also the unfulfilled expectations in the sphere of economic profit and re-education of the people assigned into these programmes. Through these features the study indirectly implies a possibility to re-evaluate settled ideas about the nature of the post-war regime in Slovakia and Czechoslovakia as a democratic intermezzo amid two totalities.